

УДК 811.161.2'36

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНО-ГРАМАТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-СЛОВЕСНИКІВ: ЗАЙМЕННИК

Зоряна Купчинська

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра української мови імені професора Івана Ковалика
вул. Університетська, 1, кім. 234, 79001, Львів, Україна
тел.: 032 239 47 17
e-mail: kupchynska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0000-0345>

У статті окреслено роль історичної морфології у фаховому навчанні учителів-словесників. Формування історично-граматичної компетентності як складової професійної підготовки майбутніх учителів-словесників має велике значення для студентів філологічних факультетів. Для вчителя-філолога студіювання цього курсу в системі філологічної підготовки має не лише практичне, а й теоретичне і загальноосвітнє значення. *Актуальність* цієї розвідки полягає саме в цьому. *Метою статті* є аналіз історичних морфологічних процесів, що стосуються займенника, які репрезентовані в сучасній українській мові та вивчаються в закладах загальної середньої освіти. Щоб досягти мети, визначено такі *завдання*: 1) виокремити із сучасних навчальних програм української мови ті теми з морфології, зокрема займенника, які вимагають від учителя-словесника діахронного, поглибленого розуміння морфологічних явищ чи їхніх наслідків; 2) проаналізувати ті проблемні питання, які вчитель мав би актуалізувати, готуючись до відповідних уроків на теми займенника; 3) провести історичні коментарі для опанування сучасної української літературної морфологічної системи, зокрема таких тем: Займенник. Значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Розряди займенників за значенням: особові, зворотний, присвійні, вказівні; питальні й відносні; заперечні; означальні й неозначені (ознайомлення). *У результаті* розвідки було актуалізовано проблему підготовки майбутніх вчителів-словесників, які зобов'язані пізнати взаємозв'язок мовних явищ, закономірності їх походження і розвитку. У статті представлено рекомендації щодо інтерпретації історичних морфологічних процесів і явищ, пов'язаних із займенником, української мови відповідно до сучасних навчальних програм.

Ключові слова: історична морфологія, займенник, морфологічні процеси, учитель-філолог, система сучасної української мови, модельна навчальна програма, програмовий матеріал.

DOI:

Формулювання проблеми. Система філологічної освіти передбачає вивчення історичної граматики, бо цей аспект має не лише практичне, а й теоретичне і загальноосвітнє значення, адже в студентів-філологів повинно сформуватися розуміння того, що сучасна українська мова – це наслідок вагомих діахронних явищ і процесів, які не оприявлені на синхронному етапі. Тому навчальний процес має бути скерований на те, щоб майбутній вчитель-словесник заглиблювався в історично-граматичні процеси української мови, бо саме в них можна пізнати все те, що приховано на сучасному етапі розвитку мови. Однак часто сучасні вчителі цього не роблять, бо вважають, що історична граматика – периферійний курс, який лише віддалено стосується шкільної практики. У вищих навчальних закладах бездумно зменшують кількість годин на історичні мовні дисципліни. Це не лише стосується історичної граматики, але й курсу історії української літературної мови. У результаті маємо фахівців, які не лише не сформовані як спеціалісти-патріоти, але й ті, що не мають системності у знаннях, адже історична граматика української мови дає можливість усвідомити ті праїндоевропейські, загальнослов'янські й староукраїнські закони внутрішнього розвитку мови, що сформували граматичну сис-

тему сучасної української мови. Є ще одна дуже вагома причина того, що історична граматики опинилася на периферії філологічного освітнього процесу: у закладах загальної середньої освіти спрощені підходи викладання мови. Тому сучасний учитель-словесник змушений викладати курс української мови інтенсивно, перестає заглиблюватися в суть мовної проблеми, подає матеріал за стрімким і спримітивизованим тіктоківським принципом: запит на швидкісну інформацію спричиняє пропозицію дилетантського, негрунтовного пояснення чи навчання (див. детальніше [9 : 278]).

Чимало українських мовознавців (С. П. Бевзенко, Д. Г. Гринчишин, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова, В. В. Німчук, В. М. Русанівський, С. П. Самійленко та інші) своїми фундаментальними працями сприяли тому, щоб розвивати історично-граматичні компетентності майбутніх учителів української мови.

Особливо важливим компонентом у фаховій підготовці учителів-словесників є формування граматичної компетентності. І морфологія, і синтаксис не лише в шкільному курсі української мови, а й у філологічному вишколі студентів є в основі того, на чому плекається не лише предметна компетентність, а й мовна особистість вчителя. Граматична компетентність базується на трьох компонентах: 1) граматичні знання – це засвоєння теорії про граматичні поняття, їхні категорійні ознаки, класифікації, особливості функціонування, літературні норми; 2) граматичні уміння і навички – це індивідуальне користування морфолого-синтаксичними ресурсами в усному й писемному мовленні з урахуванням граматичного ладу мови; 3) граматичну усвідомленість – це розуміння ефективності використання відповідних конструктив у власному мовленні, чуття граматичної корекції, прагнення до самовдосконалення та саморозвитку (див. детальніше: [15 : 111–112]). Щоб підготувати висококваліфікованого вчителя-філолога, потрібно не лише забезпечити знання із сучасної української мови, а й удоступнити розуміння історичних процесів, які відбулися в українській мові, адже студенти як майбутні вчителі повинні глибоко пізнати взаємозв'язок мовних явищ, закономірності їх походження і розвитку, бо саме ці знання допоможуть їм у майбутньому дати учням докладне розуміння мови, виробити навички і вміння застосовувати ці знання на практиці (див. детальніше: [9 : 277]).

Аналіз досліджень. Актуальність викладання дисциплін історичного циклу для студентів-філологів як майбутніх вчителів-словесників добре розуміли українські історики мови М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко [4], М. А. Жовтобрюх, А. П. Грищенко [5], Ф. П. Медведєв, І. І. Слинько [14], про це пишуть і сучасні дослідники мови, зокрема О. І. Крижанівська неодноразово актуалізує проблему викладання історичної граматики для майбутніх вчителів-словесників [7 : 141–147; 8 : 19–23]. У статті Ж. В. Колоїз «Роль «Історичної граматики української мови» в підготовці вчителя-словесника» розлого представлено діахронні процеси, передусім фонетичні, які потребують історичних коментарів для опанування сучасної української літературної мови загалом і її фонетичної системи зокрема [6 : 240]. Стаття З. О. Купчинської [10 : 94–100] так само присвячена аналізу історичних фонетичних процесів, які репрезентовані в сучасній українській мові й вивчаються в закладах загальної середньої освіти, також опрацьовано теми з морфології: іменник [9 : 277–287] і дієслово [13 : 63–69]. У підготовці студентів частково також можна використовувати матеріал і цієї статті [12 : 302–313].

Метою статті є аналіз історичних морфологічних процесів, що стосуються займенника, які репрезентовані в сучасній українській мові та вивчаються в закладах загальної середньої освіти. Щоб досягти мети, визначено такі **завдання**: 1) виокремити

зі сучасних навчальних програм української мови ті теми з морфології, зокрема займенника, які вимагають від учителя-словесника діахронного, поглибленого розуміння морфологічних явищ чи їхніх наслідків; 2) проаналізувати ті проблемні питання, які вчитель мав би актуалізувати, готуючись до відповідних уроків на теми займенника; 3) провести історичні коментарі для опанування сучасної української літературної морфологічної системи, зокрема таких тем: Займенник. Значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Розряди займенників за значенням: особові, зворотний, присвійні, вказівні; питальні й відносні; заперечні; означальні й неозначені (ознайомлення). Відмінювання займенників усіх розрядів. Приставний **н** у формах особових і вказівних займенників.

Методи та методика дослідження. У розвідці використані порівняльно-історичний та описовий методи. Застосовано й методи аналізу та систематизації. Методика дослідження ґрунтується на діахронії морфологічних явищ та логічній послідовності й взаємозв'язку в процесі навчання.

Виклад основного матеріалу. Щоб проаналізувати історично-граматичні процеси в займеннику, ми виокремили з «Модельної навчальної програми «Українська мова. 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року) [2] програмовий матеріал, пов'язаний з цією частиною мови: Займенник: Повторення вивченого в 3–4 класах: – значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Розряди займенників за значенням: особові, зворотний, присвійні, вказівні; питальні й відносні; заперечні; означальні й неозначені (ознайомлення). Етикетні функції займенників *ти* і *ви*. Відмінювання займенників усіх розрядів. Приставний **н** у формах особових і вказівних займенників. Написання разом і з дефісом неозначених займенників. Правопис заперечних займенників. Написання займенників із прийменниками.

Не всі задекларовані теми потребують поглибленого історично-граматичного коментаря. Однак ті, яким бракує їх, мають базуватися на логічній послідовності й взаємозв'язку, бо морфологічні процеси і явища, які відбувалися в діахронії, потрібно вчителю-філологу так чи так розкривати в навчальному процесі, передавати їх учням для глибокого усвідомлення історії української мови, розуміння того, що сучасна мова взаємозв'язана з давніми процесами в ній.

Грамаітичні особливості займенників спричинилися до їхнього поділу на: особові (особові та зворотній) та неособові (неродові і родові). Серед неособових виділяємо кілька семантичних груп: присвійні, вказівні, означальні, питальні, відносні, заперечні, неозначені. Всі вони функціонують і в системі сучасної української мови, однак частину цих займенників втрачено, деякі з них перерозподілилися між цими семантичними групами, окремі втратили самостійне існування.

Займенники відіграли значну роль в системі відмінювання слов'янських мов. За допомогою займенників оформлялися прикметники, дієприкметники, порядкові числівники і вказівні та присвійні займенники, окремі особові дієслівні форми. Система закінчень сучасних прикметників є фактично системою відмінювання давнього вказівного анафоричного займенника **и**, **ю**, **я**. У курсі історичної граматики ми розглядаємо займенник зразу ж за іменником незважаючи на те, що у сучасній граматиці української мови його подають уже після вивчення іменних частин мови.

Займенники як своєрідну частину мови називають «замінниками імен», однак вони «не замінюють у повному розумінні слова іменників, прикметників, числівників; вони своїм значенням близькі до цих частин мови, але разом з тим являють собою своєрідну частину мови. Будучи близькими за своїм значенням до іменників,

прикметників, числівників, а також прислівників, займенники не є назвами предметів чи назвами певних властивостей предметів і ознак цих властивостей; займенники лише вказують на ті чи інші предмети або їх властивості, нагадують про них, натякають на них, відносять до них» (див. детальніше [16 : 88]). Це давно сформований самостійний лексико-граматичний розряд слів. Розряди займенників сучасної української співвідносяться з групами займенників староукраїнської, хоча спостерігаємо деякий їхній перерозподіл. Розглянемо розряди за значенням і відмінюванням, опираючись на систему займенника староукраїнської мови, коментуючи всі процеси, які призвели до відповідних змін на сучасному етапі розвитку.

Особові займенники: **азь, язь, я, ты** (однина), **мы, вы** (множина), **вѣ, ва** (двоїна) це слова з праіндоевропейськими коренями. Для розуміння займенника як частини мови важливо усвідомити його словотвір. Тому кілька слів про це. У пам'ятках XI–XII ст. засвідчено три варіанти особового займенника першої особи: **азь, язь, я**, однак остання – найновіша – форма стала найбільш поширеною і витіснила решту. Займенник другої особи **ты** теж давній: він походить зі спільнослов'янського **ty* (**tu*).

Староукраїнський займенник **мы** походить із праслов'янського **my*. Про давність форми **my* свідчать усі найдавніші слов'янські пам'ятки, сучасні слов'янські та балтійські мови. Займенник другої особи множини **вы** виник зі спільнослов'янського **vy*. Займенники **мы, вы** не є власне формами множини до **я, ти**, вони позначають групу осіб, до складу якого входять перша (**мы**) або друга (**вы**) особи. Займенник першої особи двоїни **вѣ** (ми двоє) вживався переважно в церковній літературі, пізніше замінюється формою **мы**. Форми двоїни, як відомо, занепали, тому вже у середньоукраїнський та пізньоукраїнський періоди цих займенників у пам'ятках не спостерігаємо.

Особові займенники характеризуються суплетивізмом: різні відмінкові форми одного й того самого займенника творилися від різних основ. Із особовими займенниками тісно пов'язані вказівні **онь, оно, она; и(же), ю(же), ѡ(же)**. Про це згодом.

Зворотний займенник **себе** не мав форми називного відмінка однини, це випливало з його значення: він вказував на відношення кожної з трьох осіб до самого себе і тому не вживався у функції підмета, а лише в ролі додатка. Зворотний займенник не змінювався за числами. Для давального і знахідного відмінків однини були характерні два типи форм – давніші – енклітичні (короткі) і пізніші – повні. Енклітичні **ми, ти, си** характеризувалися відсутністю самостійного наголосу і об'єднувалися під одним наголосом зі словом, що було в реченні поруч. Що ж до давніших, первісних форм знахідного відмінка **мя, тя, ся, ны, вы**, то їх лише умовно можна назвати енклітичними. В давніх пам'ятках вони вільно могли вживатися під наголосом, у давніших пам'ятках саме вони переважають (див. детальніше [11 : 69–70]). У сучасній українській літературній мові ці форми занепали, а в діалектному мовленні – поширені енклітичні форми особових займенників: у покутсько-буковинському говорі: **ми** 'мені', **ти** 'тобі', **си** 'собі', **му** 'йому' – давальний відмінок; **м'ї** 'мене', **к'ї** 'тебе', **го** 'його', **її** 'її' – знахідний відмінок [1 : 180], у закарпатському говорі займенники характеризуються енклітиками в родовому (**с'а** 'себе'), знахідному (**н'а** < **мн'а** 'мене', **т'а** 'тебе', **го** 'його', **її** 'її', **на н'у** 'на неї') та давальному (**ми** 'мені', **ти** 'тобі', **му** 'йому') відмінках [1 : 299].

Енклітична форма зворотного займенника у знахідному відмінку **ся** (< *se*) перетворилася в частку, яка вказувала на зворотність дієслова.

Вказівні займенники: **сь, се, си; ть, то, та; онь, оно, она; и(же), ю(же), ѡ(же); овь, ово, ова; такь, тако, така; сикь, сико, сика**. Усі вони праіндоевропейського

походження. Староукраїнські пам'ятки фіксують ще й редуковані форми: **сесь, сесе, сеся**, які відомі досі в південно-західному наріччі: **то¹то, се¹се, се¹с'а** [1 : 94], зокрема бойківському говорі [1 : 246].

Займенники **онь, оно, она** у спільнослов'янській мові належали до вказівних займенників, які забезпечували триступеневу характеристику предмета в просторі або в часі по відношенню до співрозмовників: **сь** – ‘цей, найближчий’, **ть** – ‘той, віддалений’, **онь** – ‘ген той, найдавший’. Окремо існували також займенники **и, ю, я** (< *jъ, *jе, *jа), що поєднували функції вказівних анафоричних (відсильних до попередніх) займенників і займенників відносних. Як анафоричний займенник **и, ю, я** у формі Н. в. занепадає ще в дописемний період, а в ролі відносного займенника він зафіксований у книжній мові в поєднанні з часткою – **же** (див. детальніше [3 : 155–156]).

Через те, що особові займенники не забезпечували функціонування третьої особи, вказівні за походженням займенники **онь, оно, она** та **и, ю, я** ще на рівні спільнослов'янської мови почали виконувати роль особового займенника третьої особи. Ця споріднена місія двох типів займенників зумовила поступове зближення на структурно-граматичному рівні і кінцеве об'єднання цих різних за походженням займенників. Тому й на сучасному етапі маємо в називному відмінку займенники він, вона, воно (**онь, оно, она**), а в непрямих відмінках парадигма збереглася з фонетичними варіантами від займенників **и, ю, я**. Як результат – суплетивні займенникові форми. Це яскраво видно в сучасному та давньому відмінюванні:

Однина

	ч.р.	ж.р.	с.р.	ч.р.	ж.р.	с.р.	ч.р.	ж.р.	с.р.
Н.	він	вона	воно	и	я	є	онь	она	оно
Р.	його/до нього	її/до неї	його/до нього	его	єѣ	его	его	єѣ	его
Д.	йому	їй	йому	ему	єи	ему	єму	єи	єму
З.	його/на нього	її/на неї	його/на нього	его	ю	его	его	ю	его
О.	ним	нею	ним	имъ	єю	имъ	имъ	єю	имъ
М.	н і м / ньому	ній	н і м / ньому	ємъ	єи	ємъ	ємъ	єи	ємъ

Множина

Н.	вони	и	ѣ	я	они	оны	она
Р.	ї х / д о них	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ
Д.	їм	имъ	имъ	имъ	имъ	имъ	имъ
З.	ї х / н а них	ѣ	ѣ	я	ѣ	ѣ	я
О.	ними	ими	ими	ими	ими	ими	ими
М.	них	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ

Учителеві української мови треба розуміти, як в окремих формах цих займенників з'являється протетичний **н**. Його поява – наслідок перерозкладу, який пов'язаний із дією закону відкритого складу в поєднанні відповідної форми займенника та прийменника *кѣп, *сѣп, *вѣп: *вѣп jeho > *вѣ пjего > *вѣ п'его.

Важливо знати, чому виникли паралелі в окремих відмінкових формах: М. в. одн. нім/ньому має закономірну форму нім (< *кѣп, *сѣп, *вѣп + ємь) і вплив Д. в. одн. на форму ньому (< *кѣп, *сѣп, *вѣп + єму). Звичайно, у кожному з них є обов'язковим коментар фонетичних змін.

Щодо множини, то була втрачена категорія роду, що зумовило спрощення сучасної парадигми в множині. А паралельні форми в Р. в. та З. в. мн. їх/до них поєднали архаїчну (їх < ихъ) та форму з протетичним **н**.

Вказівні займенники **сь, се, си; ть, то, та** у наших пам'ятках переважно зафіксовані у членній формі, що творилися за допомогою займенників **и, ѣ, ѡ**: сѣи, сеѣ, сиѡ; тѣи, тоѣ, таѡ.

Однина

	ч.р.	ж.р.	с.р.	ч.р.	ж.р.	с.р.	ч.р.	ж.р.	с.р.
Н.	тъ + и	та + ѡ	то + ѣ	и	ѡ	ѣ	той	та	те
Р.	того	тоѡ	того	его	еѡ	его	того	тієї/тої	того
Д.	тому	тои	тому	ему	еи	ему	тому	тій	тому
З.	тъ	ту	то	его	ю	его	той/того	ту	те
О.	тѣмь	тою	тѣмь	имь	єю	имь	тим	тією/тою	тим
М.	томь	тои	томь	ємь	еи	ємь	тому/тім	тій	тому/ тім

Множина

Н.	ти	ты	та	и	ѡ	я	ті
Р.	тѣхъ	тѣхъ	тѣхъ	ихъ	ихъ	ихъ	тих
Д.	тѣмъ	тѣмъ	тѣмъ	имъ	имъ	имъ	тим
З.	ты	ты	та	ѡ	ѡ	я	ті/тих
О.	тѣми	тѣми	тѣми	ими	ими	ими	тими
М.	тѣхъ	тѣхъ	тѣхъ	ихъ	ихъ	ихъ	тих

У сучасній українській мові маємо паралелі в окремих відмінкових формах, що зумовлено історичними процесами: Р. в. одн. жін. р. тієї/тої: тої (< тоѡ – первинна форма), а тієї (< тоѡ + еѡ – наслідок приєднання анафоричного ѡ); О. в. одн. тією/тою жін. р.: тою (< тою – первинна форма), а тією – вплив членної форми; М. в. одн. чол. і сер. одн. тому/тім: тім (< томь – первинна форма), а тому – вплив Д. в. одн.

Вказівні займенники **сь, се, си** почали підсилюватися часткою **от**, яка

генетично пов'язана із займенником **тъ, то, та: от + сей, от + се > отсей, отсе** (внаслідок асиміляції) > **оцей, оце, оця** (після занепаду початкового **о**) > **цей, це, ця**.

Займенники **овъ, ово, ова, сикъ, сико, сика** не збереглися, а займенник **такъ, тако, така** зберігся у всіх сучасних східнослов'янських мовах у членній формі.

Староукраїнська мова мала такі присвійні займенники: **мои, моє, моя, твои, твоє, твоя, свои, своє, своя, нашъ, наше, наша, вашъ, ваше, ваша**. Усі вони мають корені, спільні для всіх слов'янських і неслов'янських індоєвропейських мов. Усі присвійні займенники збереглися в сучасних східнослов'янських мовах. Пізніше виник присвійний займенник **їхній**, основа якого ускладнена прикметниковим суфіксом **-н-**.

Варто пам'ятати, що в сучасній українській мові присвійні займенники **його, її, їх** походять від Р. в. одн. і мн. анафоричного **и, ю, я** (див. вище відмінювання).

Питальні та відносні займенники къто, чъто складаються з кореневих частин **къ, чъ** і частки **-то**. Після занепаду зредукованих **ъ, ь** внаслідок дисиміляції початкові приголосні змінилися: **къто – кто – хто, чъто – что – што**. **Къ-** і **чъ-** – це фонетичні варіанти одного займенникового компонента, використані у слов'янських мовах для розрізнення назв осіб (**къто**) і назв речей (**чъто**) (див. детальніше [3 : 157–158]).

Паралельні відмінкові форми в сучасній парадигмі в М. в. (на) кому/кім і (на) чому/чим – результат поєднання двох форм: (на) кім (< комъ – первинна форма) (на) чім (< чемъ – первинна форма), (на) кому, чому – вплив форм Д. в.

У староукраїнських пам'ятках ці займенники могли виконувати роль сполучного слова в складнопідрядних реченнях, що поширеним є в сучасному синтаксисі.

Питально-відносні займенники дали початок заперечним й неозначеним.

Неозначені займенники **нѣкъто, нѣчъто** творилися від питального чи відносного займенника за допомогою частки **нѣ**. **Заперечні** займенники **никъто, ничъто** сформувалися шляхом приєднання заперечної частки **ни-** до питально-відносного займенника. **И**, як відомо, переходив у сучасне **и**, тому сьогодні заперечні займенники мали б виглядати **нихто, нищо**, однак для творення заперечних займенників почали використовувати частку **ні** (< нѣ), хоч, як сказано вище, спочатку за допомогою цієї частки формувалися неозначені займенники **нѣкъто, нѣчъто**, а відповідні неозначені займенники почали творитися за допомогою інших часток (**къто + сь > кътось, чъто + сь > чьтось**). Так само в пізніший період появилися нові неозначені займенники, формування яких пов'язане з іншими частками: **дехто, абищо, будь-який**.

Означальний займенник **всь, всьє, вся** староукраїнська мова успадкувала від мови спільнослов'янської, із займенника того самого кореня утворюється і **всьякъ, всьяко, всьяка**. Займенник **інший** (< нечленні форми **инъ, ино, ина**) утворений приєднанням до кореня **ин-** суфікса вищого ступеня прикметників **-ьш-**. Займенники **самъ, само, сама** походить від спільнослов'янського ***samъ**, вживаються також похідні утворення **самий, самісінкий**. Сучасний означальний займенник **кожний** пов'язаний із основою **кожд-** (< займенник **къ/ко** + дієслівний корінь **жд(ати)**) + прикметниковий суфікс **-ьн-**. Відбулося спрощення **ждн** на **жн**. В діалектному мовленні функціонує варіант **кождий/каждий** і на сучасному етапі. Так, у надсянському говорі: на **кажду** 'г'ілку 'тийі шкара'лупи пунач'іпали [1 : 218], **кождий** [17 : 388].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Формування історико-граматичної компетентності як важливої складової професійної підготовки майбутніх учителів-словесників відіграє суттєву роль у навчанні студентів філологічних факультетів. Це зумовлено тим, що майбутні фахівці мають усвідомлювати взаємозв'язки

між мовними явищами та граматичними категоріями, а також закономірності їх виникнення й еволюції. Такі знання є необхідними для успішної професійної діяльності вчителя-філолога, адже його головним завданням є забезпечення глибокого розуміння мови та формування в них умінь і навичок практичного застосування набутих знань.

Вивчення історичної граматики, зокрема історичної морфології, у системі філологічної освіти має не лише прикладне, а й теоретичне та загальноосвітнє значення. Ґрунтовні знання з історичної морфології української мови дають змогу майбутньому вчителю сформувати цілісне бачення мовної системи, глибше осягнути праїноєвропейські, загальнослов'янські та староукраїнські закономірності внутрішнього розвитку мови, які зумовили становлення граматичної системи сучасної української мови.

Із Модельної навчальної програми було виокремлено теми з історичної морфології, зокрема ті, що стосуються займенника. Опрацювання цих тем передбачає необхідність для вчителя-словесника глибокого діяхронного осмислення історичних морфологічних процесів, які зазнали розвитку й відображення в сучасній українській мові. З метою повноцінного засвоєння граматичної системи української мови подано історичні коментарі в межах таких тем: Займенник: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Розряди займенників за значенням: особові, зворотний, присвійні, вказівні; питальні й відносні; заперечні; означальні й неозначені (ознайомлення). Відмінювання займенників усіх розрядів. Приставний **н** у формах особових і вказівних займенників. Не всі теми, які опрацьовують в закладах загальної середньої освіти, потребують історичних коментарів.

Окреслюючи подальші перспективи дослідження, доцільно продовжити серію публікацій, у межах яких варто здійснити аналіз прикметника, особливих форм дієслова (дієприкметника й дієприслівника), а також службових частин мови, прислівника тощо. Такий підхід сприяв би глибшому й більш усвідомленому осягненню морфологічної системи сучасної української мови та водночас полегшив би вчителю процес добору й опрацювання навчального матеріалу в закладах загальної середньої освіти.

Список використаної літератури

1. Глібчук Н., Костів О. Українська діалектологія. Львів : ЛА «ПІРАМІДА», 2023. 552 с.
2. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. Модельна навчальна програма «Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 року). Режим доступу : <https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/movno-literaturna-osvitnia-haluz/ukrains-ka-mova/>
3. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинко І. І. Історична граматики української мови. Київ : Вища школа, 1980. 318 с.
4. Жовтобрюх М. А., Самійленко С. П. Історична граматики української мови : програма педагогічних інститутів. Київ : Вища школа, 1977. 19 с.
5. Жовтобрюх М. А., Грищенко А. П. Історична граматики української мови для студентів спеціальності 2102 «Українська мова і література». Київ : Міжвузівське поліграфічне підприємство, 1984. 16 с.
6. Колоїз Ж. В. Роль «Історичної граматики української мови» в підготовці вчителя-словесника. *Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Кривий Ріг : КДПУ, 2010. Вип. 5. С. 239–250.
7. Крижанівська О. Бути чи не бути історичним мовним дисциплінам у навчальних планах підготовки вчителів-україністів. *Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2023. Вип. 207. С. 141–147.

8. Крижанівська О. Формування лінгвістичного мислення на заняттях з історії української мови. *Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. Вип. 22. С. 19–23.
9. Купчинська З. Історична морфологія на допомогу вчителю-філологу: іменник. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. 2025. Вип. 19. С. 277–287.
10. Купчинська З. Історична фонетика на допомогу вчителю-філологу. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія*. 2024. Вип. 2 (52). С. 94–100.
11. Купчинська З., Пілецький В. Історична граматики української мови : навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. Львів, 2024. 177 с.
12. Купчинська З. Про деякі історично-фонетичні зміни в системі української топонімії. *До джерел*. Львів–Київ, 2004. С. 302–313.
13. Купчинська З. О. Формування історично-граматичної компетентності як складової професійної підготовки майбутніх учителів-словесників: дієслово. *Закарпатські філологічні студії*. 2025. Вип. 42. Т. 3. С. 63–69.
14. Медведєв Ф. П., Слинько І. І. Програма з історичної граматики української мови. Київ : УМК ВО, 1990. 16 с.
15. Одинцова Г. Формування граматичної компетентності майбутніх учителів початкової школи засобами цікавого мовознавства. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Педагогіка*. 2021. №1. С. 109–116.
16. Павленко Л. П. Історична граматики української мови : навч. посіб. Луцьк : РВВ «Вежа», 2010. 208 с.
17. Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: по-важно і на жарт. Львів, 2015. 896 с.

References

1. Hlibchuk N., Kostiv O. *Ukrainska dialektolohiia*. Lviv : LA «PIRAMIDA», 2023. 552 s.
2. Holub N. B., Horoshkina O. M. Modelna navchalna prohrama «Ukrainska mova. 5–6 klasy» dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity (u redaktsii 2023 roku). Rezhym dostupu : <https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/movno-literaturna-osvitnia-haluz/ukrains-ka-mova/>
3. Zhovtobriukh M. A., Volokh O. T., Samiilenko S. P., Slynko I. I. *Istorychna hramatyka ukrainskoi movy*. Kyiv : Vyshcha shkola, 1980. 318 s.
4. Zhovtobriukh M. A., Samiilenko S. P. *Istorychna hramatyka ukrainskoi movy : prohrama pedahohichnykh instytutiv*. Kyiv : Vyshcha shkola, 1977. 19 s.
5. Zhovtobriukh M. A., Hryshchenko A. P. *Istorychna hramatyka ukrainskoi movy dlia studentiv spetsialnosti 2102 «Ukrainska mova i literatura»*. Kyiv : Mizhvuzivske polihrafichne pidpriemstvo, 1984. 16 s.
6. Koloiz Zh. V. Rol «Istorychnoi hramatyky ukrainskoi movy» v pidhotovtsi vchytelia-slovesnyka. *Filolohichni studii : Naukovyi visnyk Kryvorizkoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*. Kryvyi Rih : KDPU, 2010. Vyp. 5. S. 239–250.
7. Kryzhanivska O. Buty chy ne buty istorychnym movnym dystsyplinam u navchalnykh planakh pidhotovky vchyteliv-ukrainistiv. *Naukovi zapysky. Seriia : Filolohichni nauky (movoznavstvo)*. Kirovohrad : RVTs KDPU im. V. Vynnychenka, 2023. Vyp. 207. S. 141–147.
8. Kryzhanivska O. Formuvannia lnhvistychnoho myslennia na zaniattiakh z istorii ukrainskoi movy. *Naukovi zapysky. Seriia : Filolohichni nauky (movoznavstvo)*. Kirovohrad : RVTs KDPU im. V. Vynnychenka, 2000. Vyp. 22. S. 19–23.
9. Kupchynska Z. *Istorychna morfolohiia na dopomohu vchyteliv-filolohu: imennyk. Teoriia i praktyka vykladannia ukrainskoi movy yak inozemnoi*. 2025. Vyp. 19. S. 277–287.
10. Kupchynska Z. *Istorychna fonetyka na dopomohu vchyteliv-filolohu. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia : Filolohiia*. 2024. Vyp. 2 (52). S. 94–100.

11. Kupchynska Z., Piletskyi V. Istorychna hramatyka ukrainskoi movy : navchalnyi posibnyk dlia studentiv filolohichnykh fakultetiv. Lviv, 2024. 177 s.
12. Kupchynska Z. Pro deiaki istorychno-fonetychni zminy v systemi ukrainskoi toponimii. *Do dzherel*. Lviv–Kyiv, 2004. S. 302–313.
13. Kupchynska Z. O. Formuvannia istorychno-hramatychnoi kompetentnosti yak skladovoi profesiinoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv-slovesnykiv: diieslovo. *Zakarpatski filolohichni studii*. 2025. Vyp. 42. T. 3. S. 63–69.
14. Medvediev F. P., Slynko I. I. Prohrama z istorychnoi hramatyky ukrainskoi movy. Kyiv : UMK VO, 1990. 16 s.
15. Odyntsova H. Formuvannia hramatychnoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv pochatkovoi shkoly zasobamy tsikavoho movoznavstva. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya : Pedahohika*. 2021. №1. S.109–116.
16. Pavlenko L. P. Istorychna hramatyka ukrainskoi movy : navchalnyi posibnyk. Luts'k : RVV «Vezha», 2010. 208 s.
17. Khobzei N., Simovych K., Yastremska T., Dydyk-Meush H. Leksykon lvivskyi: povazhno i na zhart. Lviv, 2015. 896 s.

MATICAL COMPETENCE AS A COMPONENT OF PROFESSIONAL TRAINING FOR FUTURE LANGUAGE TEACHERS: PRONOUNS

Zoriana Kupchynska

*Ivan Franko National University of Lviv
Professor Ivan Kovalyk Ukrainian-language department
1 Universitetska Str., room 234, 79001, Lviv, Ukraine
phone: 032 239 47 17
e-mail: kupchynska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0000-0345>*

The article discusses the role of historical morphology in the professional training of language teachers. The development of historical and grammatical competence as a component of the professional training of future language teachers is of great importance for students of philological faculties. For philology teachers, studying this course as part of their philological training is not only practical but also theoretical and educational. This is precisely what makes this research so relevant. The purpose of this article is to analyze historical morphological processes related to pronouns, which are represented in the modern Ukrainian language and studied in general secondary education institutions. To achieve this goal, the following tasks have been set: 1) to identify topics in contemporary Ukrainian language teaching programs, particularly those related to pronouns, that require language teachers to have a diachronic, in-depth understanding of morphological phenomena or their consequences; 2) to analyze the problematic issues that teachers should address when preparing for lessons on pronouns; 3) to provide historical commentary for mastering the modern Ukrainian literary morphological system, in particular the following topics: Pronouns. Meaning, morphological features, syntactic role. Classification of pronouns by meaning: personal, reflexive, possessive, demonstrative, interrogative and relative, negative, definite and indefinite (introduction). The research highlighted the problem of training future language teachers, who are required to understand the interconnection between linguistic phenomena and the patterns of their origin and development. The article presents recommendations for interpreting historical morphological processes and phenomena related to pronouns in the Ukrainian language in accordance with modern curricula.

Key words: historical morphology, pronoun, morphological processes, language teacher, modern Ukrainian language system, model curriculum, program material.

*Стаття надійшла до редакції 11.01.2026
доопрацьована 15.01.2026
прийнята до друку 19.01.2026*